

19. YÜZYIL OSMANLI İSTANBUL'UNDA SOKAK: YAPI VE DEĞİŞİM

Serkan ŞENEL*
Abdullah EKİNCİ**

Özet

Osmanlı sokaklarının mimari yapısı, içinde barındırdığı toplumun sosyo-kültürel yapısını hem etkilemiş hem de toplumun yaşayış biçiminden etkilenerek şekillenmiştir. Bu bağlamda çıkmaz sokaklar, labirentimsi yapılar ve evlerin avlularının uzun duvarları, Osmanlı sokaklarındaki ilişkilerin doğasını belirlemiştir. Ancak, sokaklar yeni ihtiyaçların baş göstermesi ile dönüşüme açık hale gelmiştir. Toplu taşıma ve haberleşmeye yönelik telgraf ve tramvay gibi gelişmeler ve biraz da şehirlere imaj kazandırmak amacıyla birtakım değişiklikler olmuştur. Sokakları genişletme çabaları 19. yüzyılın sonunda artmış ve toplu ulaşımın da artmasıyla şehir içi hareketlilik hız kazanmıştır. Bazı sokaklardaki evler genişletme faaliyetleri veya doğal afetler sebebiyle tahrip olmuş veya yıkılmıştır. Bu evlerden günümüze kalan bazı yapılar farklı şekillerde hala kullanılmaya devam etmektedir. Çalışmada İstanbul'daki bazı Osmanlı sokaklarının fiziki ve manevi yönlerini tanıma, zamanla planlarının birtakım nedenlerle değişime tabi tutulması ve sokakların dönüşümleri üzerindeki ana etkenlerin üzerinde durulması hedeflenmiştir. Yaşayan Osmanlı sokağına örnek olarak Soğukçeşme Sokağı ayrıca ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mahalle, Sokak, Osmanlı, Soğukçeşme Sokağı, Değişim

STREET IN 19TH CENTURY OTTOMAN ISTANBUL: STRUCTURE AND CHANGE

Abstract

The architectural structure of the Ottoman streets both affected the socio-cultural structure of the society it contained and was shaped by being influenced by the way of life of the society. In this context, dead-end streets, labyrinthine structures and the long walls of the courtyards of the houses determined the nature of the relations. However, streets have become open to transformation, with the emergence of new needs in urbanism. There have been some changes in public trans-

---

* Arş. Gör., Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, serkansenel@harran.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9573-0193

** Prof. Dr., Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aekinci@harran.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4767-2002

(Makale Gönderim Tarihi: 04.11.2021-Makale Kabul Tarihi: 15.12.2021)

DOI: <https://doi.org/10.53440/bad.1019334>

portation and communication such as telegraphe and trams in order to give cities a new image. Efforts to widen the streets increased at the end of the 19th century and urban mobility gained momentum with the increase in public transportation. Houses on some streets have been destroyed or broken down by expansion activities or natural disasters. Some of the surviving structures of these houses are still being used in different ways. In this study, it is aimed to recognize the physical and spiritual aspects of the some Ottoman streets in İstanbul, make sense of the changes in the plans over time for some reasons and to focus on the main factors in the transformation of the streets. As an example of a living Ottoman street, Soğukçeşme Street is also discussed.

Keywords: Neighborhood, Street, Ottoman, Change, Soğukçeşme Street

Giriş

Sözlükte “bir yere inmek, konmak, yerleşmek” anlamına gelen hall (halel ve hulül) kökünden türetilmiş bir mekân ismi olan mahalle kelimesi devamlı veya geçici olarak ikamet etmek için kurulan küçük

yerleşim birimlerini ifade eder. (DİA, 2003, s.323) Mahalle; hem merkezî hem de yerel yönetim açısından bir ilk alt kademedir. Genel olarak merkezî yönetim adına gerçekleştirdiği sosyal kontrol ve vergilerle ilgili mali işlevleri yanında mahalle, bir yerel yönetim birimi olarak devlet karşısında yasal statü -tüzel kişilik- kazandırılmamış olmasına rağmen, sahip olduğu toplumsal kurum ve ilişkileri içinde, günlük yaşama ait tüm mahalli ortak ihtiyaçların karşılanmasında oldukça sistematik ve kapsamlı bir örgütsel işleyişe sahip olmuştur. (Bayramoğlu Alada, 2008, s.110) Şehir halkı sosyal yapılaşmanın gereği olarak mahalle adı verilen iskân ünitelerine bağlıydılar ve mahalleler sosyal birlik bakımından idarecilerle halk arasındaki münasebetlerde belirleyici bir rol oynuyorlardı. Şehir ve kasabalarda mahalle denilen birimlerin temsilcisi genellikle o mahallenin çekirdeğini oluşturan cami veya mescidin imamı idi. (Emecen, 1999, s.93) Şehirlerde mahalle ve kırsal alanda da köy toplulukları; Osmanlı yönetiminin klasik devirden beri en alt birimleriydi. Köy ve mahalle; iktisadi, mali ve idari yönden kendi içinde kapalı bir üniteydi. Ancak bu ünitenin tanınması, 19. Yüzyılın yönetim reformlarıyla başlamıştır. (Ortaylı, 2000, s.106) Mahallelerin örgütsel yapısı daha sonra kurumsal bir teşkilatlanma anlayışı ile kentte 1829, taşrada ise 1833 yılında kurulan muhtarlık sistemi ile yönetilecektir. Muhtarların görevleri, mahallelerinde asayiş sağlama, vergilerin tevziinde ve toplanmasında yardımcı olmak, kısacası ayanlar tarafından yapılmakta olan görevlerin büyük bir kısmını yapmakla yükümlü oldukları gibi kendilerine yeni görevler de zaman zaman verilmiştir. (Çadircı, 1970, s.413) İstanbul’da muhtarlığın kuruluşunu, mahalle halkını imamın zulmünden ve

baskısından kurtarma amacına bağlayan Osman Nuri Ergin'in görüşünde gerçek payı olmakla birlikte, girişim salt bu nedene bağlanamaz. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalım ve ayaklanmalar iç güvenliği iyice sarsmıştı. Taşradan göçün önü alınamıyordu. Başvurulan önlemler yetersiz kalmaktaydı. Muhtarlık; İhtisap Nezareti'nin kurulması, iç seyahati düzenleyen kuralların gözden geçirilmesi gibi girişimlerle birlikte değerlendirilmeli ve İstanbul'un özel konumunu da göz ardı etmemek gerekir. (Çadircı, 2011, s.51)

Başlangıçta, üç beş evden oluşan mahallenin ev sayısı arttıkça nüfusu artmış ve sosyo-ekonomik ve güvence gereksinimleri bağlamında mahalleler, caddeler, meydanlar ve sokaklar oluşmuştur. (Bayartan, 2005, s.97) Sokak, Osmanlı mahallelerinin mekânsal elemanları arasında ön sıralarda olmasına rağmen Osmanlı şehircilik tarihinde verilen çalışmalarda hak ettiği yeri bulamamıştır. Genellikle mahalle bağlamında kısaca değinilen sokak kavramı aslında Osmanlı Devleti'nin mekânsal ve toplumsal anlayışından derin izler taşımaktadır. Zira insanların yaşam alanını ve günlük vakitlerinin önemli bir kısmını içinde geçirdikleri bu mahallin toplumsal bir iz barındırmaması mümkün değildir. Osmanlı Devleti mahallelerin önemli bir parçası olan sokakları tasarlarken sosyolojik kaygılar gütmüş ve sokakların fiziksel görünümünü bu toplumsal ve dini inanışlar çerçevesinde inşa etmeye çalışmıştır. Elbette bu anlayışın beraberinde getirmiş olduğu birtakım avantajlar ve dezavantajlar da olmuştur. Bu çalışma, Osmanlı İstanbul'undaki bazı mahallelerin sokak yapılarına eğilirken aynı zamanda sokakların yapılarından kaynaklı zuhur eden olumlu ve olumsuz sonuçları konu edinecektir. Ayrıca bu sokakların klasik dönemden cumhuriyetin ilk yıllarına kadar olan değişim ve dönüşümleri ve neden değişime maruz kaldıklarına da değinilecektir.

Osmanlı Sokakları ve İşlevleri

Osmanlı şer'iyye sicillerinde sokak kavramı genellikle *zokak*, *tarîk-i 'amm* ve *tarîk-i hass* şeklinde belirtilir. (Faroqhi, 2009, s.39) Bu kavramlardan *tarîk-i 'amm*, anayol ya da herkesin gelip geçebildiği, kullanabildiği yol gibi manalar taşırken *tarîk-i hass* çıkmaz sokak anlamına gelmekteydi. Gündelik yaşamın, toplumsal ve dini anlayışa atıfta bulunan sosyal düzeni sokaklarda cereyan etmekteydi. Öyle ki Osmanlı mahallelerinde sokakların çıkmaz sokak olması bir mahremiyet nişanesiydi. Haremlik ve selamlıktan oluşan hayatlı evlerin içerdiği mahremiyet algısı, adeta sokağa da taşmıştı. Tıpkı evlerin koridoru gibi olan bu sokaklar, Cem Behar'ın deyimiyle özel sokak statüsündeydi. (Behar, 2004, s.84) Amy Mills de aynı düşünceyi mahalle için paylaşır: "Mahalle, aidiyetin ve samimiyetin uzamıdır, çünkü kısmen yarı

özel bir alandır.” (Mills, 2012, s.206) Çıkılmaz sokağa bağlanan evler *tarîk-i hass ile mahdud* olarak anılmaktaydı yani Behar’ın yorumuyla kamuya açık değil özeldi. Bu sokaklarda komşular birbirlerini bilirler ve sokakta yeni bir ev yapıldığında bu evin kapısının nereden açılacağı hususunda kadı bizzat gidip soruşturma yapar ve uygun görmediği takdirde kapıyı açtırmazdı. (Doğan, 2002, s.18) Bu yaklaşım komşu hakkını ve sokağın yapısını korumaya çalışmak olarak değerlendirilebilir. Buna *izn-i şüreka* denmekteydi. (Behar, 2004, s.86) Yan yana komşulukların oluşturduğu dolambaçlı ve kavisli yolların üzerinde kurulan bu komşuluk ilişkilerini Özer Ergenç, üzüm salkımı metaforu ile bize aktarırken *car-ı mülasık* veya *car-ı hem civar* adı altında tanımlamaktadır. (Ergenç, 2015, s.17) Dolayısıyla aynı çıkılmaz sokağı paylaşan sakinler, bu sokakların kullanımı, temizliği ve asayişini ile ilgili bir takım ortak yükümlülük ve sorumluluklara sahiptir. (Topuz Demir, 2020, s.468)

Osmanlı sokaklarının kuş bakışı görünümü, labirentimsi bir yapıyı andırmaktaydı. Kıvrım kıvrım olan bu sokaklara *ivivaçlı sokaklar* (Bayartan, 2005, s.89) da denmekteydi. Dar olan bu sokaklardan yüklü bir merkebin veya bir at arabasının geçeceği şekilde boşluk bırakıldığını belirten Behar, İstanbul’daki Kasap İlyas mahallesini konu edindiği çalışmasından hareketle sokakların zemininin toprak olduğunu ve yağmur yağdığında bu sokakların çamur olduğunu anlatmıştır. Behar, İstanbul sokaklarına kaldırım döşenmesinin 1860’lı yıllardan itibaren Şehremaneti’nin bir faaliyeti olarak görüldüğünün altını da çizmiştir. (Behar, 2004, s.83) Bu durumun diğer mahallelerin sokaklarında da geçerli olması muhtemeldir. Mahalleli kendi arasında para toplayarak Arnavut ustalara kaldırım yaptıyordu. (Behar, 2004, s.83) 1850’li yıllarda bu tür işler için *ıslahat-ı turuk* adında yolların ıslahı için bir komisyon oluşturulacak ve yollardaki sıkıntılarla ilgilenilecekti. Sokakların dönüşümüne değinmeden evvel yapılarını biraz daha irdelemek gerekirse, uzun ve dönemeçli olan bazılarının düz bir hat üzerinde ilerlemedikleri, kavisli ve dolambaçlı olduklarını söylemek mümkündür. Behar’a göre bu sokaklarda çocukların oyun oynayabileceği ve mahalle sakinlerinin gezip dolaşabileceği bir alan dahi yoktu. (Behar, 2004, s.85) On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda genellikle evlerin tek katlı olduğunu belirten Behar, bahçe duvarlarının arasından geçen bu sokaklardan evlerin görünmesinin pek mümkün olmadığını da ifade etmiştir. Bâzı Avrupa seyyahları, Müslüman şehirlerinde evlerin avlu içerisinde inşa edilip, sokak cephesine yalnız dükkân ve duvarların yapılmış olmasını “Şark istibdadı” ile izah etmişlerdir. Lâkin Pompei şehrinin meydana çıkarılmış olan harabeleri gösterdi ki, antik Yunan şehirleri de aynı şekilde inşa edilmiştir. (Ekinci, 2018, s.17) O’ Meara, Fes şehrini anlattığı çalışmasında duvarların işlevliği hususun-

da “modern dönemde veya öncesinde daha başka ne olursa olsun bir duvar, deneysel olarak bir sınır veya bir eşiktir: bir hudut, burası ve orası arasında eşiğe ait arada bir yerdir. Sınırdaki aynı anda birleşen ve ayrılan, bura ve ora birleştikleri noktada geriye dönerler, duvar yansıtmayan bir ayna gibi işlem görür. Bununla beraber bir duvarın eşik olmasının önemi gösterir ki, duvar deneysel olarak aynı zamanda bir perde veya bir örtüdür; duvarın bu işlevi kadınların geleneksel olarak erkeklerden ayrı bir mekânda tutuldukları ve örtündükleri orta çağ ve modern dönem öncesi Müslüman Arap şehir kültürü için hususi bir öneme sahiptir.” (O’Meara, 2014, ss.68-69) Bu noktadan hareketle denilebilir ki toplumsal yaşam şekli mimari tarzı da etkilemiştir. Öyle ki Osmanlı mahalle yapısında da bu şekli görebilmek mümkündür. Cami etrafında kurulan mahallede neredeyse tüm yollar ve sokaklar camide birleşirdi. Sokakların korumacılığına bir diğer örnek de bu sokaklarda iskâna tabi tutulan aşiretlerin ve obaların yerleştirilmesi ve onların dışı kapalı olan yani etkileşime pek müsaade etmeyen bu alanlarda kendi kültürlerini muhafaza ederken aynı zamanda şehrin merkezden çevreye dağılmasının da önüne geçilmiş olmasıdır. (Bayartan, 2005, s.89) Bu açıdan bakıldığında nüfus ve etnik çözümlenmeye de müsaade edecek veriler sokakların analizi cihetiyle elde edilebilir. Birbirine yakın toplumsal statüde ve inançta olanlar genellikle aynı bölgede diğerleri de farklı bölgelerde konumlanmıştır. Ancak, taifelerin birbirleriyle paylaştıkları, özellikle çıkmaz sokaklarda, bazı alanların varlığı da söz konusudur. Bu konuda Asoğlu’nun Son Dönem Osmanlı Urfası’na dair yaptığı bir tespiti aynen aktarmak yerinde bir tanımlama olacaktır: “Örneğin, Hâcı Yedigâr Mahallesi Müslümanlar ile paylaşan Süryanîlerin; çıkmaz sokaklar ile anıldıkları yer adları, mahalledeki Müslüman tebaa ile paylaşım noktalarını görme şansını sunmaktadır. Çıkmaz sokaktaki eviyle anıldığı anlaşılan Çolak Afrayım’ın evi, adres tariflerinde Hâcı Yedigâr mahallesinin belirgin bir noktasındaydı ki “Çolak Afrayım Tetimmesi”¹ ismiyle resmî kayıtlara geçmişti. Benzer şekilde Müslim-gayrimüslim sâkinlerin aynı sokağı paylaştıkları düşünülen “Hâcı Neccar Tetimmesi” tarafların komşuluk ettiği yerlerdi.” (Asoğlu, 2018, s.24) Buraya kadar anlatılan yönleriyle Osmanlı mahalle kültüründe sokağın olumlu işlevlerini anlatan konulara değinildi. Bu bağlamda sokak, adeta var olan kültürün muhafaza edildiği bir hafıza gibi tasvir edilmiştir. İlerleyen kısımlarda sokağın değişim ve dönüşüm gerekçelerine değinirken bu sokakların yapılarından ve fiziksel donanımlarının yetersizliğinden kaynaklı sorunlar ele alınacaktır.

1 Tetimme: Urfa ağzında çıkmaz sokaklara tetimme veya tetirbe denilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Abdullah Ekinci, Osmanlı Urfası’nın “Amentüsü” Olan Mekânlar: Caddeler, Sokaklar, Tetirbeler, Kabaltılar, Madarlar ve Soluk Taşları, İstanbul: Orient Basım: Cilt 2 (2018).

Osmanlı Sokaklarının Değişimi ve Dönüşümü

On altıncı ve on yedinci yüzyıla ait yapısı bakımından Osmanlı dönemini bugün yansıtan sokakları görebilmek çok güçtür, hatta böyle bir sokaktan bahsetmek neredeyse imkânsızdır. Birtakım yenileme faaliyetleri neticesinde günümüzde de varlığını sürdüren Soğukçeşme Sokağı Osmanlı son dönem sokak yapısına iyi bir örnek olmasından dolayı popülerliğini korumaktadır. Bu sokakta özellikle evlerin geçirmiş olduğu tadilatın sonra Osmanlı'nın özellikle son dönemlerine dair izler bulabilmek mümkündür. Bir sonraki kısmında bu sokağa detaylı yer verilmektedir.

Tanzimat'ın ilanı birçok alanda olduğu gibi Osmanlı şehirlerinin gelişmesi ve düzenlenmesi konusunda da yeni düzenlemelere yol açmıştır. Mahalli idareler kurumsallaşmış, mahallelerin yönetimi mahalle imamlarından muhtarlara, şehirlerin yönetimi ise Babıâli'nin desteğinde şehremanetlerine geçmiştir. (Ölçer, 2012, s.15) 13 Haziran 1854'te ilk belediye kuruluşu olan şehremaneti ve nizamnamesi oluşturulmuştur. Ardından da 1855'te padişahın izni ile *intizam-ı şehir komisyonu* kurulmuştur. Bu komisyon doğrudan Bâb-ı âliye bağlıdır ve su, kanalizasyon, cadde ve sokakların düzenlenmesi, sokakların aydınlatılması gibi birçok iş bu komisyon sayesinde hayata geçirilmiştir. Komisyon, 1857'de dağılmıştır ve yerine 1858 yılında 6. Belediye Dairesi adı altında Galata ve Beyoğlu bölgesinde ilk defa Belediye dairesi açılmış ve 1859'da cadde ve sokakları düzenleyen 103 bentten oluşan bir nizamname yürürlüğe girmiştir. (Ölçer, 2012, s.15) Daha önce sokaklara isim verilirken genellikle *tarik-i amm* deniliyordu ve sokakta bulunan çeşme, cami, hamam vs. varsa sokak, önüne bu mekânlardan birinin ismini alıyordu ve cami sokak, çeşme sokak gibi adlandırmalarla anılıyordu. Bu bakımdan mükerrer sokak ismi oldukça fazlaydı. Bu durum nüfus sayımında dezavantaj oluşturabiliyordu. Şehremaneti sayesinde bu tekrar eden isimlerin bir kısmı aza indirgenmişse de yine de tamamen ortadan kaldırılamamıştır. Sokak tabelalarında 1900'lü yıllarda üstte Fransızca altta ise sokağın Osmanlıca ismi yazılmaktaydı. Dönemin yaygın olarak kullanılan dilinin şehir tabelalarında yer alması alışkanlıklar hakkında da bize ipucu vermektedir. İstanbul sokak isimleri Osman Nuri Ergin'in değiştirmesiyle mükerrer olmaktan kurtulmuştur diyebiliriz. Erol Ölçer, Osman Nuri'den önceki sokak isimlerinin Gedikpaşa Tiyatro Cadde-si 25 numarada faaliyet gösteren "General Plan De Ville Constantinople" harita paftalarında Fransızca olarak eski cadde ve sokak isimlerinin varlığından söz eder. (Ölçer, 2012, s.16) Bu belgeler sayesinde İstanbul sokaklarının önceki isimlerine ulaşmak mümkündür. Osman Nuri Ergin, İstanbul

sokaklarına başarılı bir şekilde isim vermiştir, hatta kendisine ait bir de İstanbul Şehir Rehberi adlı eserini oluşturmuştur. Ergin'in yaptığı bu çalışma 1927 seçimlerinin sayımına büyük kolaylık sağlamış ve 6200 sokak adının hiçbiri mükerrer olmamıştır. (Ölçer, 2012, s.17)

İstanbul sokakları 1860'lı yıllarda kentsel bir düzenlemeye gidiyordu. Uzun ve dik olan sokaklar bölünüyordu. (Çelik, 1996, s.85) Özellikle İstanbul'da çıkan yangınlarda ahşaptan yapılmış evler hemen tutuşuyordu ve yangın söndürme ekibi dar ve dolambaçlı olan sokaklardan yangına müdahale etmekte gecikiyordu. (Tekin, 2016, s.58) Bu yüzden sokakların şekli değiştirilmeye ve sokak yapısı ızgara şeklinde ayarlanmaya başlanmıştır. Yine de yangın öncesi arazinin topoğrafyası ve boyutları sokak yapısını etkiliyordu. Galata'nın yeni düzenlenen bazı mahallelerinde, 1861'de yanan Ayvansaray ve 1866'da yanan Samatya mahallelerinde bu tür yeni uygulamalar yapılmıştır. (Çelik, 2015, s.88) Yeni sokak yapılanmalarına bir iradeyle örnek vermek icap ederse şu bilgi önemlidir: Mekteb-i Harbiye'nin karşısındaki 272.800 metrekaarelik alan ikâmete açıldığında plana göre 15,2 metre genişliğinde 10 ana cadde olmalı, bunların her iki yanında 2,3 metrelik kaldırımlar, ortasında da 10,6 metrelik döşeli bir araba şeridi olacaktı. Tali sokaklar 6,8 metre genişliğinde ve döşenmiş olacak, yanlarında 1,15 metrelik kaldırımlar bulunacaktı. Ayrıca su ve kanalizasyon hatları bütün sokaklardan geçecek ve inşaatlarda tuğla ile çimento kullanılacaktı. (Çelik, 2015, ss.90-91) Bu verilerin Osmanlı Şehir planlarına dair yadsınmaz önemi bulunmaktadır.

Osmanlı sokakları özellikle Tanzimat döneminden sonra değişime açık hale gelmiştir. Elbette bu durumu etkileyen birden çok faktör vardır. Toplu taşımaya ve haberleşmeye yönelik telgraf hatları, tren ve tramvay² gibi gelişmeler ve biraz da şehirlere imaj kazandırmak maksadıyla birtakım değişiklikler olmuştur. Şehrin eski yapısını değiştirmek zor olsa da Osmanlı valileri bu değişime ayak uydurmak için sokakları genişletmeyi amaç edinmişlerdir. (Kıhtir Öztürk, 2006, s.49) Sokakları genişletme çabaları 19. yüzyılın sonunda artmış ve toplu ulaşımın da artmasıyla şehir içi mobilite hız kazanmıştır denilebilir. Örneğin, Tramvay için Soğukçeşme Caddesi genişletileceğinden Bâb-ı Âliye ait duvar yıkılarak genişletme faaliyetinde bulunulmuştur. Tramvay şirketinin talebi üzerine bu duvarın daha sonra yeniden inşa edilmek üzere ve tramvay için çift hat konulması gerekçesiyle duvarın geriye çekilme-

2 Tramvay için Soğukçeşme Caddesi genişletileceğinden Bab-ı Âliye ait duvarın yıkılması ile ilgili bkz. ŞD. 846-7. H-29-02-1325.

si talep edilmiştir. Duvarın geri çekilmesi ile caddede genişletme faaliyetleri³ yapılmıştır. (ŞD. 846-7/2) Yine bu dönemde telgrafla ilgili de çalışmalar yapılmış ve Soğukçeşme kapısından Yedikule'ye kadar telgraf tellerinin çekilmesi ve bu minvalde kale duvarlarının muayene edilmesi için mühendis ve memur görevlendirmeleri yapılmıştır. (HR. MKT. 99/22, HR. MKT. 111/19)

Son olarak sokaklarla ilgili bir diğer değişiklik de sokakların aydınlatılması ile ilgiliydi. Ömer Faiz Efendi'nin deyimiyle Osmanlı sokaklarının durumu şu şekildeydi: "Paris'in geceleri, hatta Batı ülkelerinin neredeyse tamamının geceleri gündüz gibidir. Bizim ülkemizde ise gün, güneşin doğuşuyla başlar, güneşin batmasıyla son bulur." (Demirakın, 2006, s.54) Nurçin İleri de sokak çalışmasında sokakların aydınlatılmasıyla ilgili gelişmeleri anlatmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde kamu güvenliği ve ahlakının temini gerekçesiyle devlet; sokaklarda otoriteyi sağlayabilme, can ve mal güvenliği için sokakların ışıklandırılması gerektiğini düşünüyordu. 1847'de yayınlanmış resmî bir talimatname ile Osmanlı Devleti'nde sokakların aydınlatılmasına başlanılmış ve bu durum "ma'muriyet ve medeniyet" ile ilişkilendirilmiştir. (İleri, 2015, ss.31-32) Sokaklarda ışıklandırma, (Öztaner, 2014) çöplerin toplanması, kaldırımların inşası ve kamu taşımacılığının gelişmesi yeni bir sokak düzenine işaret ediyordu. Çıkmaz sokaklar manevi açıdan birbirini bilen komşuların birlikteliği olarak yorumlanabileceği gibi bu sokakların karanlık olması güneşin batmasından sonra birçok suça da gebe bir ortamı beraberinde getirmekteydi; fail-i meçhul cinayetler, ahlaksızlık ve yaralamalar da bu karanlık sokaklarda yapıyordu. İşte bu sebepten dolayıdır ki devlet bu sokaklardaki güvenliği arttırmak istiyordu.

Değişen ve Dönüşen Bir Osmanlı Sokağı: Soğukçeşme

Sultanahmet bölgesi sit alanı olması itibariyle sınırları içinde birçok tarihî mekâna ev sahipliği yapmaktadır. Bilindiği üzere bu mekânlar ve içerisindeki anıtsal yapılar Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Bizans'ın bakiyesi olarak günümüze kadar gelmiştir. Elbette bu yapıların bazıları muhafaza edilerek günümüze ulaşırken bir kısmı ise tahribattan nasibini alarak bugüne ulaşmıştır. Bu tahribatta doğal ve beşeri birtakım faktörler rol oynamıştır. Deprem ve yangın gibi afetler karşısında bazı yapılar tahrip olmuş, hatta yok olmakla yüz yüze kalmıştır. Bu anıtsal yapıların zarar görmesinde beşeri zaafılar da etkili olmuştur. Çelik Gülersoy'un ifadesiyle "Doğu toplumlarının

3 Bu duvarın geriye çekilerek caddenin genişletilme çabaları ile ilgili diğer yazışmalar için bkz. (DH.MB.HPS. 114/3, DH.İD. 161/5), Alemdar Caddesi'nin Soğukçeşme kısmının genişletilmesi için yapılan yazışmalar için bkz. (DH. UMVM 104/2)

devamlı bakım” (Taha Toros Arşivi, 5/A-Gülhane-Alay Köşk, s.10) faaliyetlerine önem vermemesinden dolayı da binalarda bu tür yıpranmaları görmek ne yazık ki mümkündür. Soğukçeşme Sokağı da bu yıpranmalar neticesinde yok olma tehlikesi ile karşılaşmıştır. 1800’lü yıllara uzanan tarihi, sıra sıra dizilmiş evleri ve içinde barındırdığı Naziki Tekkesi ve Roma Sarnıcı ile bu sokak, nostaljik bir Osmanlı Sokağı görünümünü vermektedir. Çelik Gülersoy ve kurucusu olduğu Turing Vakfı’nın 1986 senesindeki gayretleriyle aslına uygun bir yenileme faaliyeti geçiren bu sokaktaki tarihî evler, geçirmiş olduğu dönüşümle mekânsal belleğimizde yeni bir yer edinmiştir. Osmanlı arşivinin yanı sıra, Çelik Gülersoy’un çalışmaları ve Taha Toros Arşivi’nin sağladığı gazete kupürleri ve fotoğraflar sayesinde de Soğukçeşme Sokağı’nın başından geçenlere dair bugün biraz da olsa bilgi sahibi olabiliyoruz.

Öncelikle sokağın konumu ve tarihsel arka planı hakkında bilgi vermek gerekirse, Topkapı sarayı ile Ayasofya’nın arasına konumlandırılmış olan bu sokaktaki evler, sarayın dış avlusuna bitişik nizamda monte edilmiştir. Muhtemeldir ki evlerin saray duvarına bitişik bir şekilde yapılmasının sebebi sokağın dar olmasından kaynaklıdır. Topkapı Sarayı ve Ayasofya arasında kalan bu sokakta tahminlere göre saray ve çevresi ile ilişkisi bulunan üst ve orta seviyedeki insanlar oturmuştur. Osmanlı sokaklarının kimliğine baktığımızda genellikle orta ve üst sınıftan insanların bir arada aynı sokakta ikâmet ettiğini görebiliyoruz. Bu bakımdan herhangi bir ayırım bulunmuyordu. Ortaylı’nın da ifade ettiği gibi geleneksel Osmanlı şehirlerindeki mahalle, henüz sınıf ve statü farklarının biçimlendirmede olduğu bir fiziki mekândır. Bir paşanın konağının karşısında, basit bir evkâf kâtibinin aşkıboyalı küçük evi, ilmiyye ricalinden bir efendinin kâşanesinin yanı başında mahalle sulyolcusunun kulübesi bulunur. Bütün bu insanlar birbirleriyle her gün karşılaşır etiket farklılıklarına rağmen muhatab olurlar (Ortaylı, 2000, s.107). Emecen’in görüşü de bu yöndedir: Yapılan tesbitlere göre varlıklı ailelerle, fakirler aynı mahallede yan yana evlerde mukim olabiliyorlardı. Genel olarak şehirlerde sadece zengin kesime ayrılmış mahalle birimleri mevcut değildi, en azından bu yolda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. (Emecen, 1999, s.93). Nitekim, bu sokakla alakalı Osmanlı arşivine baktığımızda da bunu doğrular nitelikte veriler karşımıza çıkmaktadır. Bu sokaktan ve Soğukçeşme şeklinde anılan muhitte ilgisi olanlara kısaca baktığımızda üst ve orta sınıftan kimlerin iz bıraktığını görebiliyoruz. Örneğin bu muhitte **Namlızâdeler**’e ait bir ev bulunduğunu ve Hacı Süleyman’ın burayı otele dönüştürmek istediğini (ZB. 372/53), **Beylikçi Mustafa Bey**’in Soğukçeşme Sokak’ta bir kasap gediğine sahip olduğunu (HSD.AFT.

19-43), **Sabık Cebehane Halifesi Abdullah Efendi**'nin Soğukçeşme'de bir evinin olduğunu (D.BŞM.MHF.d 12557/1) müşahede ediyoruz. Diğer yandan bu muhitte bazı orta sınıftan Müslüman insanların olduğuna dair bilgiyi de Hatice Tevfik'in kamulaştırılan arsasına dair belge üzerinden görebiliyoruz. Hatice Hanım'ın 144 arşınlık arsası Topkapı sarayı ittisalinde bulunduğundan zikir olunan arsanın beher zirasını 1 osmanlı lirası karşılığında hazine satın alıyor. (Y. MTV. 260-41/1) Yine burada bir haciz işlemi sonrasında hisseden payını alan Bahriye Hanım da orta sınıfı temsil eden sokak sakinlerine örnek verilebilir. (ŞD. 90/10) Sokakta ve sokağın ismiyle anılan muhitte gayr-i müslimler de ikâmet etmekteydi. Nitekim burada Sarraf Hristo'ya ait bir dükkânın bulunduğunu (DH. EUM. KADL 10/47-1), Bedros'a ait Merkez Eczane'sinin bulunduğunu (ŞD. 633-9) Tanaş veledi Vankil isminde bir sokak sakininin ikâmet ettiğini de (DH.TMIK.M. 23/4-1) belgelerden öğreniyoruz. Çelik Gülersoy da tapu tahrir defterlerinin tahrir olduğunu ancak ulaşabildikleri belgelerden sokağın üst ve orta seviyeli ailelerin oturduğu bir yer olduğunun tahmin edildiğini ifade etmektedir. Nitekim bunlara örnek vermek gerekirse, 6. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün babasının şura-yı devlet azası olduğu ve bu sokağın bir üyesi olduğu açıklanmıştır. (1453 Dergisi, s.92). Yine Çelik Gülersoy rastlantısal olarak bu sokakla ilgili ilginç bir bilgiye ulaşmıştır ki bu bilgi ipucu olarak değerlendirilebilir ve sokakta oturanların sosyoekonomik kimliğini yansıtması bakımından önemlidir. "Soğuk çeşmeli Ebûbekir Efendi'nin, Göksu mansabında bir yalı sahibi olduğunu"(Taha Toros Arşivi, 5/A-Gülhane-Alay Köşk, s.10) belgeleyen bilgiye göre Beyhan Tuncer'in Bostancıbaşı defterinden bu alıntıyı yapan Gülersoy, ilgili yılın 1809 olduğunu (III.Selim Dönemi) ve bu dönemde Soğukçeşme'de oturan bir kişinin Boğaz'dan yalı alabilecek çapta birisi olduğunu vurgulamıştır. Bu ipucu belki sokakta oturan insanların statüleri bakımından az da olsa önem arz edebilir. Sokağın tarihsel arka planına bakmaya devam edersek bu konuda fotoğrafların ve gravürlerin bize sağlamış olduğu bilgiler oldukça kıymetlidir. 1840'da Ayasofya'yı restore eden Fossati'nin Sultan Abdülmecid'e sunduğu litografyası (taş baskı) vardır. Mimarlığının yanı sıra ressam da olan Fossati'nin Ayasofya'nın minaresinden bakarak yaptığı bir resimde bu evler de gözükmektedir. Yine 1836'da İngiliz sanatçı Lewis'in gravürlerinde de bu evler tüm canlılığıyla gözükmektedir. Ayrıca Abdülaziz dönemi fotoğrafçılarından olan Gülmez Biraderler ve Sebah & Joailler ile Abdülhamit dönemi fotoğrafçılarından olan Abdullah Kardeşler'de de sokakla ilgili resimlere rastlamak mümkündür. (Gülersoy, 2002, s.7)

Evler 9 sıra halinde 3'er katlı yapılardan oluşmaktaydı. 1960'lı yıllarda sokak sakinlerinin evleri terk etmesi üzerine Anadolu'dan gelen ailelerin yerleştiği sokaktaki evler 1982'de Turing Vakfı tarafından restore edilmek amacıyla satın alınmıştır. Evler ahşaptı ve fazlasıyla yıpranmıştı. Aslına uygun olarak restore edilmeye çalışılan evler, Osmanlı evi formatında yeniden inşa edilecekti. Ancak, Belediye Başkanı Bedrettin Dalan bu evleri "Osmanlı gecekondusu" diyerek yıktırmaya çalışmıştı. Çelik Gülersoy'la aralarında çıkan tartışmalarla ikilinin gazetelerde haberleri çıkmıştı. (bkz. Ek 1). Gülersoy, bu konuda Anıtlar Yüksek Kurulu'nun kararı olduğunu ve sokaktaki evlerin yıkılmasına belediyenin yetkili olmadığını ifade etti. Belediye ise kararında ısrar etti ve dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e bir ziyaretleri sırasında sokak gösterildi. Sokağın yıkılması kararlaştırılacaktı ki Çelik Gülersoy bu sokağın bir gecekondusu olmadığını ve tarihî öneme sahip olduğunu ispat için tarihî gravürlerle ve fotoğraflarla bu sokağın tarihsel perspektiften önemli olduğunu anlatmaya çalıştı. Nitekim Bedrettin Dalan ikna oldu ve bu tarihî sokak yıkılmaktan kurtuldu. Bu sokağın içerisindeki Roma Sarnıcı önceden bir araba tamirhanesi olarak kullanılırken şimdi ise bir lokanta şekline bürünmüştür. Evlerden biri bugün İstanbul Kitaplığı'na dönüştürülmüş ve içinde Gülersoy'un oluşturduğu İstanbul koleksiyonu yer almaktadır. Sokaktaki diğer evler ve Naziki Tekkesi de restore edilerek hayata kazandırılmıştır. Dalan, Tekke ve Zaviyelerin cumhuriyetin ilk yıllarında kapatılmasından dolayı Naziki Tekkesi'nin canlandırılmasının anlamsız bir çaba olacağını söylemişti. Naziki Tekkesi de yenilenmiş ve her bir odasına bir renk ismi verilmiştir. Tekke 3 katlı olup toplam 10 oda ve 20 yatak kapasiteli bir yerdir, sokağa girişte ilk baştan sol kısımda yer almaktadır. Evler yeniledikten sonra her birine bir çiçeğin ismi verilmişti ve evlerin içi Osmanlı'yı hatırlatan öğelerle donatılmıştı. Şimdilerde turistlere pansiyon hizmeti veren bu sokakta Osmanlı'nın sokaklarına duyulan özlemi betimleyen görüntülere rastlamak mümkündür.

Sonuç

Bu makalede Osmanlı İstanbul'unda birkaç tane örnek mahalle ve sokak üzerinden genel bir sokak profili anlatılmaya çalışılmıştır. Dini inanışın mimari tarza yansması olarak değerlendirilebilecek çıkmaz sokaklar var olan kültürün korunması ve geliştirilmesini sağlayan mekânlar olduğu gibi aynı zamanda karanlık gecelerde birçok suçu da beraberinde getirmiştir. Sokakların bakımı ve geliştirilmesi Osmanlı'nın son döneminde getirilen yeni faaliyetlerle artmış ve bu bağlamda belediyeçilik, kaldırımlar, ışıklandırma,

ızgara tipi sokak modelleri ve sokak genişletme faaliyetleri hız kazanmıştır. 18. yüzyıldan itibaren çıkmaz sokakların giderek azaldığı gözlemlenmektedir. Örneğin, Moltke tarafından yapılan İstanbul'un ilk imar planının 1839 yılındaki ilmuhaberine göre, şehirde hiçbir çıkmaz sokak yapılmayacağı belirtilmektedir. Bu durum, zaman içinde değişen özel ve kamusal alan anlayışının yanı sıra, yeni şehircilik ve planlama pratiğinin ulaşım hususundaki bir sonucu olarak da yorumlanabilir. Bu gelişmeler imaj kaygısıyla yapıldığı gibi yangınlar, güvenlik ve toplu ulaşım ihtiyacı da bu iyileştirme faaliyetlerinin ortaya çıkmasını tetiklemiştir.

Günümüzde Osmanlı dönemine ait yaşayan sokak sayısı çok azdır. Geçirdiği dönüşümle birlikte varlığını sürdürmeyi başarabilen Soğukçeşme Sokağı bu sokaklardan birisidir. Sonuç olarak bu sokağın sarayla ve çevresiyle ile irtibatı olan insanların ve onlara yakın statüde olan orta sınıf insanların mensubu olduğu bir mekân olduğu tahmin edilmektedir. Sınırları içerisinde Naziki Tekkesi'nin olması, küçük bir Roma sarnıcını barındırması, III. Selim dönemine ait iki yüz yıldan fazla geçmişi olan bir çeşmeyi, sokak da adını bu çeşmeden almıştır, eski Telgraf Nezareti binasını (BEO 3581/268538-5) ve Takvim-i Vekayi Gazetesi'ni de (DH.MUİ. 56/3-1) bünyesinde barındırmaktadır. Telgraf Nezareti binası ilk yapıldığında iki kat olarak inşa edilmiştir. Daha sonra bir kat daha eklenmiştir. (İ.DH. 338/22201) Yine bu mevkide bir Askeri Rüşdiye bulunmaktadır (İ. TAL 21/71), Üçüncü Ahmed'in kızı Zeynep sultan'a ait bir vakıf bulunmaktadır. (İ. DH. 715/50010, C.EV. 420/21259), Mustafa Ağa Vakfı (TS.MA.e/1289-92), Kayış Mustafa Medresesi (DH. MKT. 2195/3), Bedros'a ait Merkez Eczanesi (MV. 81/38) Soğukçeşme bitişiğindeki Saray-ı Hümayun Terziler Kârhanesi (TS.MA.e/599-60), (TS.MA.e/604/78) gibi yapılar, Soğukçeşme'yi mekânsal hafızamızda tarihsel olarak konumlandırmaya yardımcı olmaktadır.

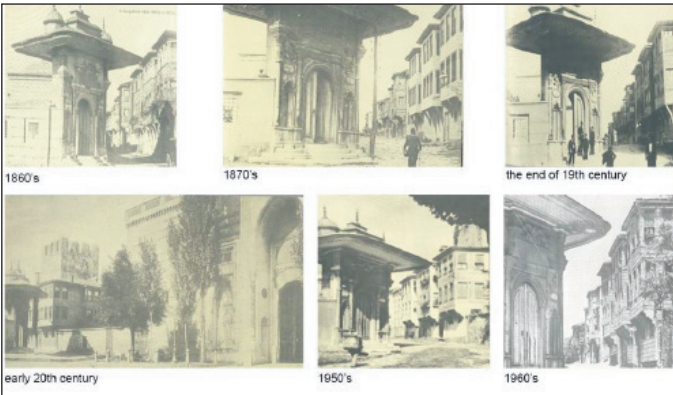
Buradan hareketle denilebilir ki yıkılmak üzere olan tarihî bir sokak Turing'in satın alması neticesinde tekrar ayağa kaldırılmıştır. Aslına uygun olarak inşa edilen ve işlevsel özellikler yüklenen sokak, bugün hem turistik pansiyonlarıyla, hem İstanbul Kitaplığı hem de sarnıç lokantası ile yeni bir şekle bürünmüştür. Bu bakımdan Soğukçeşme'de bir taraftan geçmişteki misyona atıfta bulunulurken, kazanmış olduğu yeni kimlik ile de pansiyon, kitaplık ve lokanta gibi işlevleriyle bugüne de hitap etme söz konusudur. Bu tür dönüşümlerin örnek model olarak yok olmaya yüz tutmuş tarihî yapıları canlandırmak açısından önem arz ettiği düşünülmektedir.

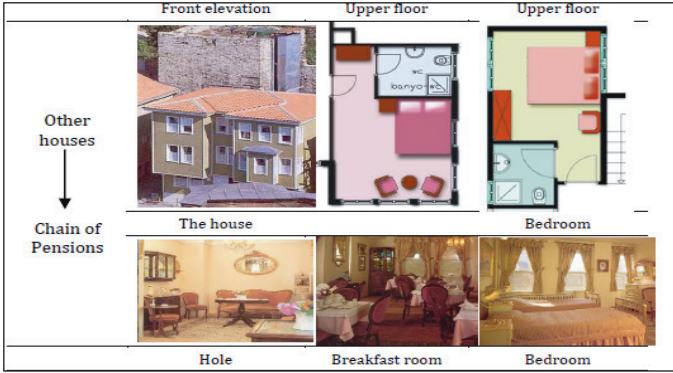
Şekil 1. Lewis'in Albümünden 1830'lu yıllarda Soğukçeşme Sokağı (Taha Toros Arşivi)

Şekil 2. Fossati'nin Albümünden 1840'lı yıllarda Soğukçeşme ve Etrafı (Taha Toros Arşivi)

Şekil 3. Tarihsel Süreçte Soğukçeşme Sokağı (New Uses for Old Buildings: The case of Soğukçeşme Street,2019)

Şekil 4. Soğukçeşme Sokağı'ndaki Tarihi Yapıların Eski ve Yeni Halleri (New Uses for Old Buildings: The case of Soğukçeşme Street,2019).

OSMANLINİN GEÇEKÖNDÜLERİ — Anıtlar Yüksek Kurulu'nun çeşitli tarihlerde aldığı birçok kararla korunan Soğukçeşme Sokağı'ndaki evlere Bedrettin Dalan, "Osmanlı'nın geçeköndüleri" diye, Topkapı Sarayı'nın surlarını temizlemek için evleri yıkamak istiyor.

Soğukçeşme Sokağı tartışması

Dalan: Danışma Kurulu'ndan karar çıktı. Benim ortaya attığım yeni bir tarih görüşüne uyarak, bu konudaki yıkım kararını onayladı.

KEMAL KÜÇÜK

Tarih Soğukçeşme Sokağı'ndaki Yarıg ve Otomobil Kurumu'nun 300 milyon lira harcayarak restore ettiği Nazikî Tekkeni Şeyhine ait koruğu, sokağın öneki "korunması gerekli" evleri ile birlikte yıkılmak üzere İstanbul Anıtkent Belediye Başkanı Bedrettin Dalan, kendi "Danışma Kurulu"nun, kendisini ortaya attığı yeni bir tarih görüşüne uyarak, bu konudaki yıkım kararını "onayladığını" belirtti. Dalan, "Benim kurduğum Danışma Kurulu'ndan karar çıktı. Danışma Kurulu'nun bu konudaki kararları benim görüşlerim doğrultusunda bakarsa, sokağın yıkılması için karar aldı ve tam karar üzere değerli hocaları karara imzaledi" dedi. Kazan yerli

mercelere de bildinceklerini belirten Dalan'ın bu sözlerine yanıt veren Yarıg ve Otomobil Kurumu Genel Müdürü Çelik Gülersoy ise "Mezuzlarımız eski eserler konusunda karar almaya hangi kurulların yetkili olduğunu göstermiştir. Bu konuda yalnızca Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Anıtlar Yüksek Kurulu ve bu kurulların Bölge Kurulları karar alabilir" şeklinde konuştu. Bakanlar Kurulu kararına bakılır Anıtlar Yüksek Kurulunun çeşitli tarihlerde aldığı birçok kararla korunan Sultanahmet Alanı'nda, Ayasofya arkasındaki evler için "Osmanlı'nın geçeköndüleri" diyerek yıkılmak isteyen Bedrettin Dalan, birkaç gün önce "kendi karardığı Danışma Kurulu'nun sakında bu ko-

Gülersoy: Eski eserler konusunda yalnızca Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Anıtlar Yüksek Kurulu ve bu kurulun bölge kurulları karar alabilir.

mada bir karar alınacağını" belirtti. Başkan Dalan'ın kendi kurulumun aldığı karar konusunda konuştu:

Yeni bir tarih anlayışı

— Sizin kurduğumuz Danışma Kurulu hangi görüşe dayanarak evlerin yıkılmasını kabul ediyor.

— Ben bu konuda yeni bir tarih anlayışı geçirdim ve gerekli yerlere de bu görüşümü ilettim.

— Nasıl bir yeni görüş?

— Neydi o eski koni adı? Nazikî Tekkeni dağılı mı? Memleketin tekelleri kapalı mı çok oldu. Hâli Nazikî Tekkeni mi bekleyeceğiz? Yoksa Topkapı Sarayı'nın çok değerli surlarını mı? İhtisi arasında bir seçim yapmaya geçtik. Bunun Topkapı'

san surları önemlidir değil mi?

— Tabiat ve Kültür Varlıkları Koruma Yüksek Kurulu'nun bu konuda birçok koruma kararları var. Örnekte zımnın kararları yanlış mıydı?

— Tamam ama bir ülkede alınan kararların tamirinin de yüzde 100 doğru olması gerekmez. Her şeyin bir ölçüde Danışma Kurulu'nda, zamanında o kararları alan kurulların, hatta o kurulun başkanı var değil.

— Profese Semavi Eyice mi?

— Evet. Semavi Eyice Hocası.

Bizim kurulumuzda Türkiye'nin yetiştirdiği çok değerli hocalar var. Hatta Yarıg ve Otomobil Kurumu'nun Yürütme Kurulu Başkanı Profese Kemal Kılıcı bile var. O da imzalıdır bu karar.

Ek-1: Soğukçeşme Sokağı Tartışması (Küçük, 1985)
(Taha Toros Arşivi, Dosya No: 6-Sultanahmet

Kaynakça

- [Alemdar Caddesi'nin Soğukçeşme Kısımının Genişletilmesi İçin Yapılan Yazışmalar]. Dahiliye [Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (DH. UMVM 104/2), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- Altınoluk, U., ve Karadayı, Y. T. (2019). New Uses for Old Buildings: The case of Soğukçeşme Street, *Iconarp International J. of Architecture and Planning*, 7 (1), 314-329.
- Asoğlu, İ. (2018). Osmanlı Son Döneminde Urfa'da Bir Ermenî Yerleşkesi: Telfutur Mahallesi ve Sâkinleri, *Turkish Studies*, 13 (24), 17-32.
- Bayartan, M. (2005). Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, 13, 93-107.
- Bayartan, M. (2005). Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, 13, 85-92.
- Bayramoğlu Alada, A. (2008). *Osmanlı Şehrinde Mahalle*. İstanbul: Sümer Kitabevi. [Bedros'a Ait Merkez Eczanesi Meclis-i Vükelâ]. (MV. 81/38), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- Behar, C. (2004). *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- [Beylikçi Mustafa Bey'in Ayasofya Soğukçeşme Sokak'ta Bulunan Kasap Gediği]. Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT. 19-43), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- Çadırcı, M. (2011). *Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri*. İstanbul: İmge Yayınevi.
- Çadırcı, M. (1970). Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme, *TTK Belleten*, XXXIV. 407-420.
- [Çelik Gülersoy]. Taha Toros Arşivi, (Dosya No: 71), Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul.
- Çelik, Z. (1996). *Streets: Critical Perspectives on Public Space*. California: California University Press.
- Çelik, Z. (2015). *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Demirkıran, N. I. (2006). A Study of Ottoman Modernisation On The City: The Sixth Municipal District of Istanbul (1858-1877). (Yayımlanmamış yüksek lisan tezi). Bilkent University, Ankara.
- Doğan, İ. (2002). Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarması Gereken Dersler. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*. 35, 15-23.
- [Bâb-ı Âli'ye Ait Duvarın Geri Çekilmesi İle Caddede Genişletme Faaliyetleri]. Şûrâ-yı Devlet (ŞD. 846-7/2), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- [Bâb-ı Âli'ye Ait Duvarın Geriye Çekilerek Caddenin Genişletilme Çabaları İle İlgili Diğer Yazışmalar]. Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri (DH. MB.HPS. 114/3, DH.İD. 161/5), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.

- Ekinci, A. (2018). *Osmanlı Urfası II*. İstanbul: Orient Basım.
- Emecen, F. (1999). Osmanlılarda Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler, *Osmanlı IV*. İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları. 91-97.
- Ergenç, Ö. (2015). *Osmanlı'dan Günümüze Cinsiyet, Mahremiyet ve Mekân Çalıştayı*, Kolektif. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- [Eski Telgraf Nezareti Binasına Dair]. (1327). Bab-ı Ali Evrak Odası (3581/268538-5), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- [Eski Telgraf Nezareti Binasına Dair]. (1327). Bab-ı Ali Evrak Odası (3581/268538-5), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- Faroqhi, S. (2009). *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*. Cambridge: Cambridge Studies in Islamic Civilization.
- Gülersoy, Ç. (2002). *Soğukçeşme Street*. İstanbul: Turing.
- [Hatice Hanım'a Ait Arsanın Kamulaştırılması]. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV. 260-41/1), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- İleri, N. (2015) Geç Dönem Osmanlı İstanbul'unda Kent ve Sokak Işıkları, *Toplumsal Tarih*, 254, 30-37.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi (2013). *1453 Dergisi*, 16.
- [Kayış Mustafa Medresesi Dahiliye Mektubi Kalemî Belgeleri]. (DH. MKT. 2195/3), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- Kihtir Öztürk, P. (2006). *Urban Transformation of Ottoman Port Cities in the Nineteenth Century: Change From Ottoman Beirut*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), The Graduate School Of Social Sciences of Middle East Technical University to French Mandatory, Beirut.
- Küçük, K. (1985), Soğukçeşme Sokağı Tartışması, (Taha Toros Arşivi, Dosya No: 6-Sultanahmet.
- Köşkler, Konaklar, Kasırlar, Yalılar]. Taha Toros Arşivi (Dosya No: 104) Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul.
- Mills, A. (2012). *Hafızanın Sokakları, İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- [Mustafa Ağa Vakfı (TS.MA.e/1289-92)]. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- O'Meara, S. (2014). *Mekân ve Müslüman Şehir Hayatı Fes Labirentinin Sınırlarında*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Ortaylı, İ. (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. Ankara: TTK.
- [Oteller]. Taha Toros Arşivi, (Dosya No: 115), Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul.
- Ölçer, E. (2012). *Şehir Sokak Hafıza, Kuyulu'dan Biçki Yurdu'na Osman Nuri Ergin ile İstanbul Sokak Adları*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

- Öztaner, E. (2014). 19. Yüzyılın Sonu ve Yirminci Yüzyılın Başında İstanbul'a Elektriğin Girişi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul.
- [Sabık Cebhane Halifesi Abdullah Efendi'nin Soğukçeşme Yakınındaki Evi]. Bab-1 Defteri Başmuhasebe Muhallefat Defterleri (D.BŞM.MHF.d 12557/1), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- [Sarraf Hristo'nun Soğukçeşme'de Bulunan Dükkânı]. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kısım-ı Adli Kalemi (DH. EUM. KADL 10-47/1), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- [Soğukçeşme bitişiğindeki Saray-ı Hümayun Terziler Kârhanesi]. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, (TS.MA.e/599-60), (TS.MA.e/604/78), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- [Soğukçeşme kapısından Yedikule'ye kadar telgraf tellerinin çekilmesi]. Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (HR. MKT. 99/22, HR. MKT. 111/19), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- [Soğukçeşme Tramvay Caddesi'nde Namlızâdelere Ait Ev]. Zabtiye Nezareti (ZB. 372/53), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- [Soğukçeşme'deki Askeri Rüşdiye]. İrade Taltifat (İ. TAL 21/71), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- [Sultanahmet]. Taha Toros Arşivi, (Dosya No: 6), Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul.
- Takvim-i Vekayi Gazetesi Binasına Dair]. (1328). Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (56/3-1), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- [Tanaş veled-i Vankil'in Soğukçeşme'deki Evi]. Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu Evrakı Muamelat (DH.TMIK.M. 23/4-1), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- Tekin, A. (2016). Ottoman Istanbul in Flames: City Conflagrations, Governance And Society in The Early Modern Period. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul.
- Topuz Demir B. ve Uğur Y. (2021) Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği. *İdealkent Dergisi*, Kent ve Maneviyat, 461-486.
- [Üçüncü Ahmed'in Kızı Zeynep Sultan'a Ait Bir Vakıf]. İrade Dahiliye (İ. DH. 715/50010), Cevdet Evkaf (C.EV. 420/21259), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- [Tramvay İçin Yol Genişletme Çalışması]. (1325). Şûrâ-yı Devlet (846/7-1), Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul.
- Yel, A.M., ve Küçükaşçı, M. S. (2003), Mahalle, *DİA*. 323-326.